

ІСТОРІЯ

В ШКОЛІ

№7
липень
1999

НАУКОВО – МЕТОДИЧНИЙ
ЖУРНАЛ ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ

Івано-
Франківськ.
Історичний
центр міста.

ІСТОРІЯ В ШКОЛІ

№ 7'99

Науково-методичний журнал. Індекс видання 74654. Виходить щомісяця.

Свідчення про державну реєстрацію — серія КВ №1376.

Засновник і видавець: Видавництво «Етносфера» 252035 м. Київ, а/с 59,
т. (044) 276-88-29.

Видання часопису сприяють:

Творча спілка вчителів України,
Міжетнічна педагогічна асоціація України,
Інститут педагогіки АПН України,
Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова
Інститут історії України НАН України
Київський міжрегіональний інститут удосконалення вчителів

Редакційна колегія:

Володимир Абаїмов
Роман Аришпівський (Луцьк)
Юрій Войтехівський (шеф-редактор)
Дмитрій Звєзко (Мюнхен)
Людмила Калініна (Луганськ)
Борис Кобзар
Омелян Коваль (Брюссель)
Фелікс Левітас

Микола Литвин (Львів)
Ольга Малій
Петро Палченко
Павло Поліщук
Олександр Рєзг
Владислав Анатолій Серчик (Варшава)
Володимир Світличенко
Геннадій Стрельський
Фелір Турченко (Закарпаття)
Рафаель Шачетський
Галина Швидько (Дніпропетровськ)

© «Історія в школі» 1999

ЗМІСТ

Університет знань

✓ **Леся Шевченко.** Інтелігенція України і сталінізм (1945 — серед. 50-х рр.).....2
✓ **Михола Площ.** М.Хрущов і проблеми технічного переозброєння народного господарства (1953—1964).....6

Педагогічний колегіум

✓ **Раїса Осадчук.** Застосування словесно-діалогічних методів у навчальному процесі.....11

Творча майстерня

✓ **Володимир Комаров.** Питання економічної освіти дев'ятикласників на уроках історії України (друга половина XIX ст.).....14
✓ **В'ячеслав Горбик, Петро Скрипник.** Пам'ятки історії та культури періоду Визвольної війни українського народу середини XVII ст. і їх використання в навчальному процесі.....20
✓ **Владимир Сотніченко.** Диференціація процесу формування знань на основі структурування змісту навчального матеріалу (на прикладі теми «Перша світова війна», 10 кл.).....25
✓ **Ільохинна О.В.** Розробка уроку: «Утворення московської держави» (7 кл.).....29
✓ **Олена Осмоловська.** Проблемність викладання: рівні завдань та технології їх застосування.....34

Кабінет історії

✓ **Геннадій Стрельський.** Діячі України доби національно-визвольних змагань (1917—1920). Біографічний словник (Ф—Ч).....35

Наша кнітарня

✓ **Юрій Войтехівський.** Методичні основи викладання.....40

Кабінет правознавства

✓ **Нама Бессараб.**
Урок: Правові основи підприємницької діяльності.....41
Урок: Основи спадкового права.....42

Мовра майстерня

Володимир КОМАРОВ,

доктор історичних наук

Криворізький державний педагогічний інститут

ПИТАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ ДЕВ'ЯТИКЛАСНИКІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (друга половина ХІХ ст.)*

З метою виявлення впливу умов скасування кріпацтва на подальший розвиток українського суспільства на одному з уроків теми, а саме після вивчення питання про судову, земську та інші реформи школярам можна запропонувати такі завдання.

8. Серед дослідників свого часу існували дві точки зору щодо реформи 1861 р. Прихильники однієї з них стверджували, що скасування кріпацтва під час реформи — це було звільнення селян з землею за допомогою державного викупу. Прихильники іншої точки зору вважали, що реформа 1861 р. — це звільнення селян від землі. В результаті реформи селянство було пограбовано двічі. Яку точку зору ви вважаєте правильною і чому?

9. Деякі дослідники вважали, що викуп, який був запроваджений згідно з умовами скасування кріпосного права, з одного боку, забезпечував поміщиків кріпосницькими формами експлуатації селян, а з іншого — визволив селян з-під влади поміщиків і віддавав під владу грошей. Чи згодні ви з такою оцінкою викупних платежів? Свою відповідь обґрунтуйте.

10. Відносно наслідків реформи 1861 р. серед істориків та економістів кінця ХІХ — початку ХХ ст. існували різноманітні точки зору. Наводимо дві з них.

А) Чим менше землі отримали б селяни внаслідок реформи 1861 р., і чим дорожче б вони її отримали, тим швидше розвивався б в країні капіталізм. Таке звільнення селян одразу б створило величезну армію вільнонайманої робочої сили для промисловості.

Б) Чим більше землі отримали б селяни і чим дешевше вони б її отримали (бажано зовсім безкоштовно), тим ширше був би внутрішній ринок, тим вище був би життєвий рівень населення, тим швидше і вільніше йшов би розвиток капіталізму, тим більше б економічний розвиток країни походив би на економічний розвиток Сполучених Штатів Америки.

Яку точку зору ви вважаєте правильною і чому?

Всі наведені щойно пізнавальні задачі тісно пов'язані між собою. Так, розв'язуючи завдання **8**, дев'ятикласники писали, що звільнення селян — це було звільнення, безумовно, від землі. У переважній більшості селян значну частину землі просто відібрали. А що стосується викупу, який здійснено було державою, то селяни змушені були виплачувати ці борги державі з величезними відсотками протягом багатьох десятиліть. Таким чином, селянство було пограбоване і стосовно землі, і стосовно грошей.

Розв'язуючи ж завдання **10**, школярі вкотре опинилися перед суперечливою пізнавальною ситуацією. З одного боку, виникає враження, що якби в результаті реформи була створена величезна армія селян, позбавлених засобів виробництва, то розвиток капіталізму в країні дійсно повинен був би відбуватися надзвичайно швидко. Позбавлені землі селяни змушені були б йти у капіталістичну промисловість. Таким чином, як зауважив один із учнів, перша з наведених точок зору щодо реформи 1861 р. була правильною. Однак інші школярі вважали правильною другу точку зору. Виникла ситуація, коли на уроці існували прихильники як тієї, так і іншої думки

*Закоричення. Початок у №6 нашого журналу за 1999 рік.

щодо наслідків реформи 1861 р. Прихильники першої з наведених точок зору обгрунтували свої думки, на перший погляд, надзвичайно логічно. Вони вказували, що для організації капіталістичного виробництва потрібні три умови, а саме: вільнонаймана робоча сила, капітал і ринку збуту готової продукції. Таким чином, за словами учнів, чим менше землі отримали б селяни в ході реформи, тим швидше б вони йшли працювати на заводи та фабрики. Внаслідок цього капіталістична промисловість була б забезпечена дешевою робочою силою. Робітники ж, як відомо, отримують заробітну плату. Вони купують на ці гроші всі необхідні для них товари. Ось вам і ринок збуту промислової продукції. Промисловці і підприємці накопичують відповідні капітали та вкладають їх в економіку. Прихильники ж іншої точки зору відчували, що наведені міркування мають певну хибу. Але знайти її не могли. В такому разі вчитель навмисне загострює проблемну ситуацію і доводить її до становища пізнавального конфлікту, коли жодна з сторін не може довести свою правоту. Після такого з'ясування стосунків розгортається невеличка співбесіда.

Вчитель. Поясніть джерела вільнонайманої робочої сили в Україні у другій половині XIX ст.

Учень. Основним джерелом формування прошарку вільнонайманих робітників в той час було селянство, яке внаслідок тих чи інших причин втрачало землю. (Саме тут звучить зауваження прихильників першої точки зору про те, що вони все-таки були праві.)

Вчитель. Яка ситуація може виникнути, якщо безземельних селян буде дуже багато?

Учень. Виникне велика армія найманої робочої сили. І це дуже добре для розвитку капіталістичного виробництва.

Вчитель. А чи зможе промисловість поглинути всіх бажаючих найнятися на роботу?

Учень. Ні.

Вчитель. Ну і що ж тоді буде?

Учень. Безробіття. Підприємці почнуть різко знижувати заробітну плату. А це приведе до того, що населення не матиме грошей і не зможе купувати промислові товари. Почнеться криза, яка буде все більше і більше поглиблюватись.

Вчитель. А чи можна щось зробити, щоб запобігти такій кризі?

Учень. Треба зробити так, щоб продукція промисловості мала збут. А для цього треба,

щоб у населення були гроші. Необхідно, щоб селяни мали можливість продавати на ринку свою продукцію і купувати необхідні промислові товари. Промислові ж робітники повинні мати достатньо високу заробітну плату, щоб купувати предмети споживання.

Вчитель. Чи були створені такі умови внаслідок реформи 1861 р.?

Учень. Ні. Ці умови були відсутні.

Вчитель. Так яка ж точка зору щодо наслідків реформи 1861 р. правильна?

Учень. Виходить, що друга. Звільнення селян з малою кількістю землі і за високу плату привело до того, що величезна маса селянства була позбавлена засобів існування. Селяни не могли продавати на ринку продукції своєї праці, щоб мати можливість купувати промислові товари. Отже, в результаті реформи 1861 р. не був створений широкий капіталістичний ринок, внаслідок чого економіка країни перебувала в стані так званої повзучої кризи.

В такий спосіб учні, спираючись на раніше набуті знання про умови капіталістичного виробництва, засвоюють дуже складне питання про вплив реформи на подальший економічний розвиток країни. Підводячи підсумки розв'язань запропонованої низки пізнавальних завдань, вчитель вказує, що внаслідок реформи 1861 р. була створена така ситуація, яка не сприяла підтримці достатнього життєвого рівня більшості населення, привела до збереження величезної кількості феодальних пережитків. А це, в свою чергу, гальмувало економічний розвиток країни. Головною ж причиною такого становища було розв'язання аграрного питання на користь поміщиків, а не на користь селян. Саме аграрне питання стало стрижнем історичного розвитку України не тільки другої половини XIX ст., а й майже всього XX століття. Навколо нього будуть обертатися майже всі історичні події, які матимуть місце у подальшому розвитку України.

Розглядаючи питання «Особливості й перебіг промислового перевороту» на уроці «Економічний розвиток українських земель у 60–70-х рр. XIX ст.», можна запропонувати учням такі пізнавальні завдання.

11. У перші ж роки після повалення кріпацтва полотняні та суконні мануфактури в Україні розвивалися дуже повільно і навіть закривалися. Цукрові ж заводи, навпаки, дуже швидко перетворювалися в капіталістичні фабрики завдяки впровадженню парових двигунів та інших машин і механізмів. Чим це

пояснити? Можливо, вам допоможе такий факт. До скасування кріпацтва на полотняних та суконних мануфактурах використовувалася праця кріпаків, а на цукрових заводах — вільнонайманих робітників.

12. У другій половині XIX ст. на машинобудівних заводах України вироблялася майже половина всіх сільськогосподарських машин Російської імперії. Якими причинами був обумовлений такий високий рівень розвитку сільськогосподарського машинобудування в Україні в другій половині XIX ст.? Чому перше місце по випуску сільськогосподарських машин займали заводи півдня України?

13. Кількість промислових підприємств в Україні протягом 60—90-х рр. XIX ст. зростає з 3 712 до 8 063. Чисельність робітників збільшилася відповідно з 36 тисяч до 330 тисяч чоловік. В цей же період загальний обсяг промислової продукції виріс з 71 до 432 млрд. крб. Які висновки можна зробити на підставі цих цифр? Для того, щоб ваші висновки були більш ґрунтовними, зробіть такі підрахунки:

— обчисліть темпи росту промислових підприємств у 60—90-ті рр. XIX ст.;

— встановіть темпи росту робітничого класу за той же період;

— підрахуйте темпи збільшення обсягів промислової продукції.

Порівняйте між собою отримані результати. Які висновки можна зробити на підставі такого порівняння?

14. Наприкінці XIX ст. концентрація виробництва в Україні була дуже високою. На підприємствах з чисельністю робітників більше 500 чоловік працювало 44% всіх робітників. Найвищий рівень концентрації виробництва був у Катеринославській губернії. Чим пояснити такий високий рівень концентрації виробництва наприкінці XIX ст. в Україні в цілому і у Катеринославській губернії зокрема?

Запропонована низка пізнавальних завдань являє собою дуже тісно пов'язану систему. Вона дозволяє цілеспрямовано вести думку учнів від засвоєння конкретних фактів до все більш глибоких узагальнень. Зокрема, розкриваються зв'язки між характерними рисами реформи 1861 р. та її впливом на всі галузі економічного життя України. Так, розв'язуючи завдання 11, школярі поглиблюють розуміння того, що примусова праця кріпаків була незрівнянно менш продуктивною, ніж праця вільнонайманих робітників.

Саме тому ті підприємства, які до реформи 1861 р. використовували працю кріпаків, відразу ж після скасування кріпацтва прихилилися в занепад і навіть закривалися. Вони просто не мали можливостей для перебудови в нових економічних умовах. Як відомо, кріпаки дивилися на свою працю на таких підприємствах як на додатковий феодалський тягар. Основним засобом виробництва для таких робітників була земля. Після скасування кріпацтва колишні кріпаки просто кидали роботу на подібних промислових підприємствах та поверталися у село, де кожен з них сподівався отримати власну ділянку землі. Власники ж цукрових заводів могли швидко перебудуватися на новий лад. Вони вже набули певний досвід капіталістичного господарства, вміли виживати в умовах жорсткої конкурентної боротьби. Підприємці-цукрозаводчики не шкодували коштів на впровадження нової техніки. Вони добре знали, що хоча нова техніка і коштує дуже дорого, але вона швидко окупається. Впровадження передової техніки веде до істотного підвищення продуктивності праці, скорочує кількість робітників, збільшує випуск продукції, значно знижує ціни на одиницю виробленої продукції. Підприємці добре знали, що отримати прибутку в умовах гострої конкуренції можна тільки завдяки розширенню виробництва та зниженню цін на свою продукцію. Інший шлях, а саме: залучення додаткової живої робочої сили та підвищення цін на продукцію обов'язково приведе до втрати конкурентоспроможності, розорення та банкрутства. Особливість використання цієї пізнавальної задачі полягає в тому, що в її умові учні вперше зустрічаються з таким історичним поняттям, як «фабрика». Запропонована задача сконструйована таким чином, щоб створити найбільш сприятливі умови для засвоєння цього поняття. Вислуховуючи відповіді учнів, вчитель звертає увагу на те, що тут використані такі поняття, як «мануфактура» та «фабрика». Він пропонує також виділити їх характерні ознаки. Практика викладання свідчить, що школярі, як правило, дають відповіді, які ґрунтуються на їх повсякденному досвіді і є достатньо далекими від науковості. Для того, щоб сформувати поняття «фабрика» на науковому рівні, необхідно, як вводить досвід автора статті, використати текстову порівняльну таблицю. Наводимо текст цієї таблиці.

СТАДІЇ РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА

Запитання для порівняння	Реміснича майстерня	Мануфактура	Фабрика
1. Хто володів засобами виробництва	Ремісник	Підприсмоць	Підприсмоць
2. Хто працював	Ремісник (майстер), підмайстри, учні	Наймані робітники	Наймані робітники
3. Чи існував розподіл праці	Не було	Існував	Існував
4. Характер праці	Ручна праця	Ручна праця	Механічні двигуни та машини

Після того, як у процесі співбесіди учителя й учнів запропонована таблиця буде заповнена, школярам необхідно відповісти на такі запитання.

Що таке реміснича майстерня? Що таке мануфактура? Що існує між ними спільного? Чим вони різняться між собою? Порівняйте мануфактуру та фабрику. Що спільного існує між ними? Чому саме ці риси є спільними? Які риси відрізняють мануфактуру від фабрики? Чому саме ці риси дозволяють їх розрізнити? Що таке фабрика?

Система запитань побудована таким чином, щоб учні, спираючись на весь раніше вивчений історичний матеріал, змогли усвідомити та глибоко засвоїти поняття «фабрика». Таке засвоєння дозволяє уникнути формалізму у формуванні цього поняття, оскільки воно відбувається у порівнянні з раніше вивченими поняттями «мануфактура». На завершення роботи з таблицею учні повинні самостійно визначити, що таке фабрика. Далі наводимо лише одне з найбільш вдалих визначень. «Фабрика — це капіталістичне підприємство, у якому використовується вільнонаймана робоча сила, існує розподіл праці між робітниками та запроваджені механічні двигуни».

Розв'язуючи задачу 12, школярам необхідно зробити висновки про те, що наведений факт про рівень розвитку сільськогосподарського машинобудування в Україні свідчить про існування широкого ринку збуту сільськогосподарських машин. Цей ринок був значно ширшим, ніж в Росії, адже половина усіх сільськогосподарських машин Російської імперії вироблялася на заводах України. Звідси випливає, що рівень механізації сільського господарства України був вищим, ніж аналогічний рівень будь-якої іншої частини Російської імперії. А це свідчить про те, що рівень продуктивності праці в сільському

господарстві України був вищим, ніж у будь-якому іншому регіоні тодішньої Російської держави. Крім того, найбільш швидко капіталістичні відносини у сільському господарстві України розвивалися на Півдні. Такий висновок можна зробити на підставі того факту, що перше місце в Україні по випуску сільськогосподарських машин займали саме заводи Півдня.

Вирішуючи завдання 13, дев'ятикласникам необхідно вже опрацювати доволі значну кількість статистичних даних. Так, підрахувавши темпи росту числа промислових підприємств в Україні у 60—90-х рр. XIX ст., учні вказують, що їх кількість збільшилася приблизно в 2 рази. В той же час чисельність найманих робітників виросла в 9 разів. Цей факт свідчить про те, що в Україні дуже швидко розвивалися великі підприємства, тобто відбувався швидкий процес концентрації виробництва. Але чисельність робітників збільшувалася значно швидше, ніж кількість тієї продукції, яка вироблялася. Темпи росту випуску промислової продукції зросли тільки в 6 разів. На підставі порівняння темпів росту кількості підприємств з темпами збільшення чисельності робітників, цих останніх — з темпами збільшення випуску продукції, приходимо до висновку, що у тогочасний період в промисловості України була дуже висока питома вага ручної малопродуктивної фізичної праці. Промисловість розвивалася не інтенсивним шляхом, тобто завдяки впровадженню нової техніки та підвищення продуктивності праці, а за рахунок залучення додаткової живої робочої сили та збільшення фізичного навантаження на працівника, тобто шляхом екстенсивного розвитку.

І нарешті, під час вирішення завдання 14, школярі відзначають, що в економічному відношенні Україна кінця XIX ст. значно ви-

переджала всі інші регіони Російської імперії. А Катеринославська губернія була найбільш промислово розвиненим регіоном тогочасної України.

Підводячи підсумки економічного розвитку Наддніпрянської України у пореформений період, можна запропонувати дев'ятикласникам такі пізнавальні завдання.

15. У 80-х рр. XIX ст. у великих містах України, таких, як Київ, Катеринослав, Одеса, почалося бурхливе будівництво електричних станцій. У 1892 р. в Києві до ладу став перший трамвай. Довжина його колії дорівнювала 1,5 км. Це був, до речі, перший трамвай в Російській імперії взагалі. Чим пояснити, що у 80-х рр. XIX ст. в найбільших містах України йшло бурхливе будівництво електричних станцій? Який висновок можна зробити на підставі факту існування в Києві першої в Російській імперії трамвайної лінії? Яке значення для розвитку як промисловості, так і всього суспільства в цілому мало інтенсивне впровадження електроенергії?

16. У 1870—1874 рр. всі залізниці України перевезли 121 млн. т вантажів. У 1895—1899 рр. вони перевозили вже по 1 млрд. 414 млн. т вантажів кожного року. Які причини обумовили бурхливий розвиток залізничного транспорту в Україні в другій половині XIX ст.?

17. Наприкінці XIX ст. частка України у загальній довжині всіх залізниць, які існували у Російській імперії, становила 70%. Залізниці з'єднали між собою всі промислові центри та губернські міста в Україні. Вони зв'язали також Україну з найбільш значними промисловими центрами Росії. Чому питома вага України в загальній довжині залізниць Російської імперії була такою високою? Яке це мало значення для розвитку промисловості та сільського господарства України?

Вирішуючи завдання **15**, школярі вказували, що будівництво електричних станцій в найбільш значних промислових центрах України свідчило про надзвичайно високий (для другої половини XIX ст.) рівень розвитку промисловості. Вона вже досягла такого рівня, який вимагав використання не парових, а електричних двигунів. Звідси можна зробити такі висновки: рівень кваліфікації робітників, які працювали на підприємствах з електричними двигунами, був набагато вищий, ніж кваліфікація тих робітників, які працювали на заводах і фабриках з паровими двигунами; рівень освіченості перших робітників, а отже і рівень їхньої свідомості був набагато вищим, ніж аналогічні показники у других. Один з

учнів крім того додав, що факт існування у Києві першої трамвайної лінії свідчив про надзвичайно високий рівень економічного розвитку України та високу кваліфікацію робітників. В той же час навіть у столиці Російської імперії для перевезення пасажирів використовувалася лише конка.

Що ж стосується завдань **16** та **17**, то їх вирішення дозволяє ще раз закріпити у свідомості учнів ту думку, що в кінці XIX ст. Україна за рівнем економічного розвитку випереджала будь-який інший регіон Російської імперії. При цьому вчителю треба обов'язково наголосити на тому, що російська феодальна держава, яка фактично залишилася без змін після реформи 1861 р., все більше і більше гальмувала перш за все економічний розвиток України. А це означає, що негативний вплив російської феодальної держави поширювався на всі інші галузі суспільного життя. Таким чином, все більше і більше загострювалося протиріччя між високим рівнем розвитку тодішньої України та відсталою політичною системою, яка існувала в той час в Російській імперії. А це приводило до небаченого розвитку національно-визвольного руху в Україні.

Розглядаючи економічний розвиток західних українських земель у складі Австро-Угорської імперії дев'ятикласникам можна запропонувати таку пізнавальну задачу.

18. У другій половині XIX ст. продуктивність праці середнього галичанина становила лише 1/4 частину від продуктивності праці середнього європейця, а споживання їжі — лише половину. Тривалість життя у Галичині була на 6 років менша, ніж у Чехії, та на 13 років менша, ніж у Англії. Чим пояснити такі факти?

Як показав досвід вивчення вітчизняної історії, використання такої пізнавальної задачі на самому початку відповідного уроку ще до вивчення нового матеріалу дозволяє створити надзвичайно гостру проблемну ситуацію. В цьому разі школярі повинні використовувати всі набуті раніше знання про закономірності економічного розвитку в досить незнайомій ситуації. Як правило, учні кажуть, що вони ще не вивчали новий матеріал про економічний розвиток Західної України і, відповідно, розв'язати запропоновану задачу не можуть. На це вчитель зауважує, що необхідні знання про закономірності суспільного розвитку у них вже є, треба лише уважніше придивитись до умови пізнавальної задачі. Тут один із школярів говорить, що гали-

чани мало жили, тому що погано харчувалися. Зачепившись за таку відповідь, вчитель починає своєрідну «розкрутку» проблемної ситуації. Він запитує: «Чому ж рівень харчування переважної більшості жителів Галичини був явно недостатнім?» Учні відповідають, що, ймовірно, в Західній Україні в той час або мало вироблялося продуктів харчування, або у переважної більшості населення не було достатньої кількості грошей, щоб придбати їжу в необхідному обсязі. Тоді вчитель просить пояснити, чому на думку учнів у західних українців не було достатніх коштів, щоб купити їжу в необхідному обсязі; чому у Галичині вироблялося недостатня кількість продукції. Після нетривалої паузи школярі кажуть, що все це пов'язано з низьким рівнем продуктивності праці. Далі вчитель пропонує пояснити той факт, що продуктивність праці середнього галичанина складала лише 1/4 частину продуктивності праці середнього європейця. Практика викладання свідчить, що таке запитання часто ставить учнів у ситуацію пізнавального ускладнення. Витримавши певну паузу, яка має на меті сконцентрувати увагу школярів на суті проблеми, вчитель звертається до учнів з такими словами: «Подумайте, від чого більше залежить продуктивність праці — від фізичної сили людини чи від застосування досягнень науки і техніки». Звичайно, учні відповідають, що фізична сила має певне значення. Але вона не безмежна. Низька продуктивність середнього галичанина порівняно з продуктивністю праці середнього європейця насамперед була обумовлена відсталістю знарядь праці. Тоді вчитель пропонує школярям з'ясувати, чому галичани використовували технічно відсталі знаряддя праці, які не дозволяли підвищувати продуктивність праці. Ймовірно, це пояснюється тим, що у працівників не було грошей, щоб купити нові знаряддя праці.

Таким чином, як каже вчитель, коло замкнулося. Галичани погано харчувалися, бо не мали грошей, щоб купити достатньо їжі. Погане харчування привело до зниження тривалості життя. Збільшити ж свої доходи галичани не могли, оскільки продуктивність їх праці була дуже низькою. Вона ж у свою чергу залежала від застарілих знарядь праці. Придбати ж нові галичани не могли, бо в них знов-таки не було грошей. Значить, вся проблема полягає в недостатності грошей. І тут учні кажуть, що це не зовсім так. Селяни не мали грошей, тому що в результаті революції 1848 р. вони отримали явно недостатню

кількість землі. З цієї землі було дуже важко прохарчуватися, не кажучи вже про те, щоб продавати продукцію сільського господарства. Отже, малоземелля селян вело до безгрошів'я. А це в свою чергу звужувало ринки збуту промислової продукції. Промисловість розвивалася дуже повільно і часто знаходилася у кризовому стані. Таким чином, головним питанням економічного розвитку Галичини другої половини XIX ст., як і у всій Україні, було аграрне питання. Як і в Російській імперії в результаті реформи 1861 р., так і в Австрійській імперії в результаті подій 1848 р. це питання було розв'язане на користь поміщиків.

Продовжуючи вивчення економічного розвитку Галичини, школярям можна запропонувати і такі завдання.

19. У 1852 р. в Галичині було розпочате бурхливе будівництво залізниць. Але на відміну від інших країн воно не прискорило економічний розвиток Галичини, а привело до прямо протилежних наслідків. Чим це пояснити?

20. У другій половині XIX ст. в Західній Україні видобувна промисловість розвивалася дуже швидко, а обробна (меблева, текстильна, нафтопереробна) майже зовсім не розвивалася. Чим це пояснити? Чому уряд Австро-Угорщини не був зацікавлений в розвитку обробної промисловості в Західній Україні? До яких наслідків це вело?

21. Згідно з законодавством Австро-Угорської імперії промислові підприємства, розташовані в Західній Україні, сплачували більш високі податки, ніж ті, що знаходилися в Астрії або в Угорщині. Чим це пояснити? До яких наслідків вела така політика?

22. Офіційна статистика Австро-Угорської імперії у другій половині XIX ст. навмисно зменшувала кількість промислових робітників в Західній Україні. Чим це пояснити? Якої мети намагався досягти при цьому уряд Австро-Угорської імперії?

Запропонована низка творчих завдань дозволяє створити у свідомості дев'ятикласників доволі цілісну картину економічного розвитку Західної України у другій половині XIX ст. Так, розв'язуючи завдання **19**, школярі відзначають, що, як правило, будівництво залізниць приводило до економічного підйому тієї чи іншої країни. Але у випадку із Західною Україною все сталося навпаки. Пояснюється це дуже просто. Австро-Угорська імперія дивилась на ці землі як на сировинний додаток для австрійської та угорської промисло-

вості. Відповідно, залізниці тут будувалися не для поліпшення шляхів сполучення та встановлення більш тісних економічних зв'язків між окремими частинами західноукраїнських земель, а з метою вивезення найрізноманітнішої сировини. При цьому постачання готової продукції навіть не передбачалося. Якщо ж промислові товари і завозилися в Галичину, то вони були настільки дорогі, що виявлялися недоступними переважній більшості населення. Розв'язуючи завдання 20—21 учні розкривають суть промислової політики Австро-Угорської імперії в Західній Україні. Вона полягала в тому, щоб всілякими методами перешкодити розвитку як промисловості в цілому, так і обробної промисловості зокрема. Таким чином, на підставі наведених фактів можна зробити висновок, що феодальна держава, яка в значних своїх рисах залишилася незмінною після революції 1848 р., відіграла явно негативну роль по відношенню до розвитку продуктивних сил Західної України

Підводячи підсумки, треба сказати, що еко-

номічна освіта школярів-дев'ятикласників на уроках вітчизняної історії здійснюється на матеріалі набагато складнішому і за допомогою дещо інших методів, ніж це мало місце раніше, а саме у сьомому-восьмому класах. Перш за все слід сказати, що вікові особливості учнів дев'ятих класів дозволяють використовувати деякі статистичні методи. Маються на увазі і статистичні таблиці, і групування статистичних даних за певними показниками, і здійснення нескладних перетворень, які дозволяють зробити шлком обгрунтовані висновки.

Важливою складовою частиною економічної освіти учнів дев'ятих класів є засвоєння досить складної залежності між економічним розвитком суспільства і політикою держави, яка може або сприяти розвитку економіки, або гальмувати його. Розуміння цієї закономірності істотно поглиблюється під час вивчення історичного матеріалу доби імпералізму. А ця проблема поряд з багатьма іншими є предметом висвітлення в курсі вітчизняної історії кінця XIX — початку XX ст.

В'ячеслав ГОРБИК,
доктор історичних наук, професор;
Петро СКРИПНИК,
кандидат історичних наук

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ПЕРІОДУ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII ст. І ЇХ ВИКОРИСТАННЯ В НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Пам'ятки історії та культури — важлива частина духовних надбань людства, матеріалізована історія, що несе в собі різнобічну та багату інформацію про розвиток матеріальної та духовної культури суспільства. *Перш за все*, найдавніші пам'ятки людства є унікальними свідками минулого, важливим джерелом досвіду для наступних поколінь. Саме в них закладено політичні, релігійні, моральні, естетичні норми та цінності минулих поколінь. Відтворюючи етапи розвитку цивілізації, пам'ятки історії та культури водночас служать джерелом історичного пізнання, важливим засобом формування особистості. Еволюція нерухомих пам'яток яскраво свідчить про еволюцію людства, людини. *По-друге*, пам'ятки історії та культури належать до тих надбань, що впливають на почуття, емоції людини вже самим фактором свого існування. *По-третє*,

вони поєднують в собі наукові та популяризаторські функції. Різні люди в залежності від освіти, загальної культури, фахової підготовки, напрямку мислення в одній і тій же пам'ятці бачать різні грані, особливості. В шлому нерухоми пам'ятки історії та культури складають важливу частину духовних надбань людства, впливають на формування особистості, значною мірою визначають культурний та духовний потенціал нації.

В умовах розбудови незалежної української держави та пов'язаних з нею процесів пробудження національної свідомості та духовного відродження українського народу ставлення до історико-культурної спадщини набуває особливої ваги. Без активного та всебічного використання надбань людства — пам'яток історії та культури — неможливо